

ŞAH İSMAYIL XƏTAİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ

Gülnar Nazərova

Qaradağ rayon Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sisteminin Mərkəzi Kitabxanası

E-mail: gulnar.nazarova.92@mail.ru

Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin çiçəkləndiyi, mədəni sərvətlərin zənginləşdiyi bir dövr olmuşdur. Bildiyimiz kimi, vaxtilə torpaqlarımızda hökmranlıq etmiş dövlət xadimləri mədəniyyətimizin inkişafı üçün mühüm tədbirlər görmüşlər. Həmin dahi şəxsiyyətlərdən biri də siyasi görüşləri və ədəbi irsi ilə tariximizdə silinməz izlər qoymuş, yaradıcı insanların hamısına çevrilmiş dövlət xadimi və şair Şah İsmayıl Xətai olmuşdur. Səfəvilər dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin hakimiyyət illəri mədəni həyatın müsbət yöndən inkişafı üçün yeni mərhələ sayılır. Bu irəliləyiş ilk növbədə özünü mədəniyyət sahəsində,

ədəbi yaradıcılıqda büruzə verib. Ümumiyyətlə, Səfəvi dövlətinin hökmranlıq illərində Azərbaycan mədəniyyəti xeyli inkişaf edib. Həmin zaman kəsiyində müxtəlif elmi yeniliklər ərsəyə gətirilib, incəsənət marağı artmağa başlayıb ki, bu da mədəni həyatın yüksəlişinə böyük bir təkanidir.

Səfəvi dövlətinin mövcudluğu zamanı memarlıq sənəti digər incəsənət sahələri kimi ön plana çıxdı. Memarlıq tikililəri yeni üslub qazandı, bir çox şəhərlər mədəni-ticarət mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. "Şah İsmayılın göstərişi ilə Bağdad yaxınlığında Kazimiyyə kompleksi ucaldılmışdı. Əsası XIV əsrin II yarısında qoyulmuş, 2 günbəzli və 1 minarəli türbənin yenidən qurulması əsasında 1519-cu ildə gözəl bir kompleks əmələ gətirilmişdi" (1). Demək olar ki, Şah İsmayıl Xətai Səfəvilər dövründə mədəni həyatın tərəqqisi üçün ilk mərhələnin əsasını qoydu.

Bildiyimiz kimi, Şah babamızın incəsənətə xüsusi marağı vardı və bu sahənin inkişafı üçün xüsusi səylərini göstərirdi. Hökmdar-şair Azərbaycan filosoflarına, incəsənət xadimlərinə, sənətkarlarına himayədarlıq etmişdir. Şah İsmayılın sarayında bir çox rəssam, xəttat və musiqi sahəsi xadimlərinin yaradıcılıqla məşğulluqları üçün əlverişli şərait yaradılmışdı. Hətta siyasi xadimin özünün də rəssamlıq və xəttatlıq qabiliyyəti vardı. Ümumiyyətlə, el sənətkarları Xətəinin zamanında ordu-da və sarayda xüsusi hörmətə malik idilər. Qeyd edək ki, onun hakimiyyəti ərzində Təbrizdə çoxlu naqqəş, rəssam, xəttat, müzəhhib və cildçi fəaliyyət göstərirdi. Hətta Bağdad, Şiraz, İsfahan, Herat rəssamları Təbriz şəhərinə gəlib öz sənətkarlıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirə bilirdilər. Şair-hökmdarın 26 aprel 1522-ci il tarixli fərmanına əsasən, Herat miniatur məktəbinin məşhur rəssamı Kəmaləddin Behzad Təbriz saray kitabxana-

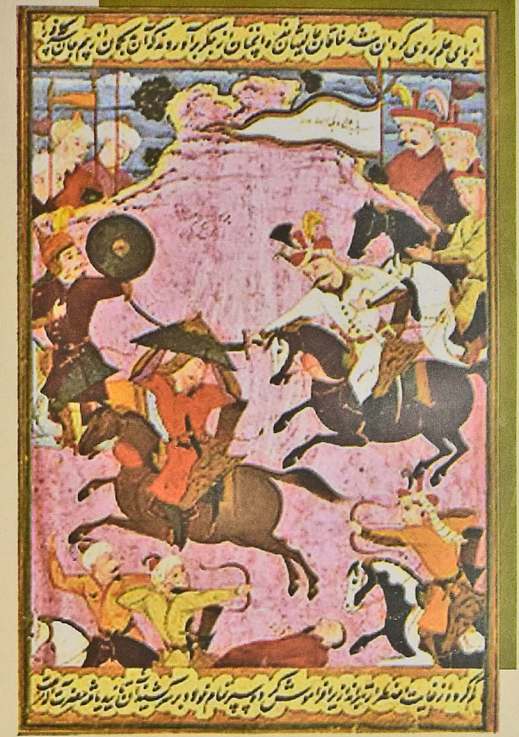
sına rəis təyin olunub. Təbriz miniatur məktəbinin ustalarından biri, Əbülqasim Firdovsinin "Şahnamə"sina və Hafiz Şirazinin "Divan"ına miniaturlər çəkmiş böyük rəssam Soltan Məhəmməd saray kitabxanasında çalışıb. Bunların hər biri isə Şah İsmayıl Xətəinin təsviri sənətə qayğısının sübutudur.

Səfəvilər dövründə dekorativ tətbiqi sənət növləri zənginliyi, əlvanlığı ilə seçilirdi. Hələ dövlətin ilkin zamanlarından məlum olan nümunələrdən biri də Şah İsmayıl məxsus qızıl toqqadır. Qızıl kəmə 1507-ci ilə aiddir. "Şah İsmayılın hazırda İstanbuldakı Topqapı sarayı muzeyində saxlanılan kəməri ölçüsü təxminən 58 sm olan, biri digərinə qarmaqla bənd edilən şəbəkə üsulunda zərif nəbati ornamentlərlə bəzədilmiş qızıl hissələrdən ibarətdir. Kəmərin ən gözəl hissəsini onun dairə şəkilli toqqası təşkil edir. Toqqada at belində ova çıxmış bir gənc və onu müşahidə edən şətir təsvir olunmuşdur" (2, 86). Faktı əsasən demək olar ki, təsvirin süjet xətti olduqca maraqlıdır. Süjetdə ov səhnəsi canlandırılır. Gəncin geyimi o dövr Səfəvi geyim üslubuna uyğun işlənmişdir. Burada gənc qısa qollu xətlə rəsm edilmiş, başında isə qızılbaşlara aid başlıq mövcuddur və həmin başlığın yan tərəfində lələk təsvir edilib. Lələk həmin gəncin yüksək rütbəyə mənsubluğunun ifadəsidir. Diqqət yetirsək, həmin maddi mədəniyyət nümunəsi süjet xətti və kompozisiyası ilə miniatur nümunəsinə bənzəyir. Zərgərlik nümunəsindən aydın olur ki, Xətəinin hakimiyyəti zamanı dekorativ tətbiqi sənət sahəsində irəliləyiş mövcud olmuşdur.

Xətəinin elmə qarşı xüsusi diqqəti danılmazdır. O, vaxtilə Uzun Həsənin Təbriz şəhərində açdığı kitabxananın nazirində yeni kitabxana yaratmışdı. Bunu isə kitabə olan sevginin bir nümunəsi saymaq olar və şair-hökmdar dövlətin mənəvi mədəniyyətinin inkişafına təkan vermişdir. Digər tərəfdən, Şah İsmayıl Marağa rəsədxanasının bərpası işlərinin yerinə yetirilməsi üçün məşhur riyaziyyatçı və astronom Qiyasəddini Marağa şəhərinə göndərmişdi. Sadalanan faktların hər birində o dövr mədəni həyatının tərəqqisi üçün atılan addımları görürük.

Xətai özü bir şair kimi lirik janrda yazıb-yaratmış, "Nəsihətnamə" və "Dəhnamə" kimi şah əsərlərini Azərbaycan ədəbi yaradıcılığına miras qoymuşdur. "Dəhnamə" poeması şairin lirik janrda yazdığı zirvə əsərlərindən biridir ki, konkret süjete malik poeziya nümunəsidir. "On məktub" mənasını verən əsərin adı eyni sayda məktublardan götürülüb. Əsərdə başlıca diqqət məktublara deyil, buradakı hadisələrə verilir. Ana dilində yazılmış ilk poemalardan biri kimi bu əsər bütün məziyyətlərinə görə orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı xəzinəsinin incilərindəndir" (3, 572). "Nəsihətnamə" isə, adından da aydın olduğu kimi, nəsihətlərə əsaslanan fəlsəfi poemadır.

Məlumdur ki, dil insan mədəniyyətinin əsas ünsürüdür. Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan dilini dövlət dilinə çevirməklə dil mədəniyyətinin təkani üçün böyük tədbirlər görmüş və Azərbaycan türkcəsinin geniş miqyasda tanınmasına kömək etmişdir. Belə ki, onun I Sultan Salimə müraciət formasında yazdığı qəzal dilin digər dövlətlər tərəfindən tanınması üçün çox mühümdür. "1514-cü ildə, Çaldıran döyüşü ərəfində I Sultan

Salim Şah İsmayıl fars dilində şeir göndərmiş, Xətai isə bu şeirə azərbaycanca belə cavab vermişdi:

Diyari-eşqə sultanəm, dila, mən də zamanımda,
Vəzirimdir qəmü-ğüssə, oturmuş iki yanımda" (4).

Səfəvilər xanədanının başçısı zəngin poetik irsi, "Xətai" təxəllüsü ilə Azərbaycan dilində əsərlər yaratması ilə yanaşı, digər şairlərin himayədarı olmuşdur. "Şah İsmayılın sarayında "şairlərin şahı" bəşdə olmaqla Süruri, Şahi, Matəmi, Tüfeyli, Qasimidən ibarət ədəbi məclis vardı" (5, 480). Həmin məclisə "məliküşşüərə" adını almış Həbibə rəhbərlik edirdi.

Bildiyimiz üzrə, Xətai həm də hər b, qılınc ustası olmuşdur. Xadimin tarixin səhifələrində dərin izlər qoymuş Çaldıran döyüşündəki sücaətləri və mərdliyi tədqirəlayıqdır. Çaldıran savaşı Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinin silinməz tarixidir ki, XVI əsrin görkəmli söz ustası Məhəmməd Füzulinin də diqqətini çəkmiş, dahi şair cəngə öz hissələrini bildirmişdir. "Bu müharibədən aldığı təəssüratı Məhəmməd Füzuli "Bəngü Badə" poemasında dərin ürək ağrısı ilə qələmə almış, iki hökmdarın qürur və mənəfliyi ucbatından törənən Çaldıran müharibəsi ona ilk böyük əsərini yaratmaq üçün əsas təkanverici hadisə olmuşdur. Füzuli 1514-1524-cü illər arasında yazdığı poemanı Şah İsmayıl itfah edib, onu səmimi, ürəkdən gələn misralarla alqışlayıb.

Məclisəfruzi-bəzmgahi-Xəlil,
Cəmi-ayyam Şah İsmayıl.
Ondan asudədir ğəniyyəü gəda,
Xələdallahü mülkəhü əbədə" (6, 10-11).

Bütün faktiki məlumatlardan da aydın olur ki, dövrün söz-sənət xiridarları Şah İsmayıl və onun ədəbi yaradıcılığını, mədəniyyətə verdiyi önəmi yüksək qiymətləndirmişlər.

Səfəvi dövrünün ustaları ilə yanaşı, sonrakı zamanlarda yaşamış məşhurlar da Xətəinin siyasi və ədəbi sahədəki fəaliyyəti ilə maraqlanmışlar. Mirxond, İsgəndərbay Münşi, Lütfəlibay Azər, Rzaquluxan Hidayət, Həmid Araslı, Əzizəğa Məmmədov kimi tədqiqatçılar şair-hökmdarın həyat və yaradıcılığı barədə geniş tədqiqat işləri aparmışlar. Digər tərəfdən, Ş.Ryo, E.Braun E.Gibb, V.M.Minorski, T.Gənceyi, F.Babinger və digər Avropa tədqiqatçıları; rus alimi A.E.Krımski; türk araşdırmaçılar Ə.Kölpınarlı, M.F.Koprülüzadə, İsmayıl Hikmət, Bəsim Atalay, Sədəddin Nüşəhət Ergün və başqaları Şah İsmayıl haqqında dəyərli məlumatlar aşkarlamış və onların bu tədqiqat işləri Xətəinin həyat və fəaliyyətinin öyrənilməsi üçün əsas mənbə

olmuşdur. Şah İsmayıl haqqında ən dəyərli yazılardan biri də fars dilində yazılmış "Tarixə-şəhe-İsməile-Səfəvi"dir. Müəllifi məlum olan bu əsərdə Xətəinin bütün yaşamı, dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti barədə ətraflı məlumat verilir.

Şairin həyat və yaradıcılığı bütün dövrlərdə maraqlı olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın görkəmli ədəbləri onun həyatına dair əsərlər yaratmışlar. "Şah İsmayıl" dastanı, Əlisə Nicətin "Qızılbaşlar", Əzizə Cəfərzadənin "Bakı-1501", Fərman Kərimzadənin "Xudafərin körpüsü" romanları bu qəbildəndir. Bununla belə, Müslüm Maqoməyev "Şah İsmayıl" dastanı əsasında eyniadlı operasını bəstələmişdir.

Beləliklə, elm-sənət himayəçisi Şah İsmayıl Xətəinin yeridirdiyi siyasi strategiyə nəinki dövlətin iqtisadi-siyasi mövqədən inkişafına kömək etdi, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisinə güclü təsir göstərdi. Hökmdar-mütəfəkkirin qısa ömründə mədəniyyətə, elmə, yaradıcılığa göstərdiyi qayğı nəticəsində böyük nailiyyətlər qazanılmış, sonrakı dövrlərdə də onun xələfləri Xətəi irsini davam etdirə bilməmişlər. Eyni zamanda, bu mütərəqqi islahatlar Səfəvilər dövlətinin tərəqqisinin başlanğıcı olmuşdur. ♦

Ədəbiyyat:

1. Qasimov X. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı, 2008, 448 s. / <http://www.ebooks.az/view/ZxRbPAXo.pdf>
2. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 160 səh. + 112 səh. (illüst.)
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslük / M.C.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: "Sabah" nəşriyyəti (2008), 2010, 876 s.
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, "Elm". 2007, 592 s. + 56 səh. illüstrasiya/
<file:///C:/Users/user/Downloads/kitab20100402024749477.pdf>
5. Azərbaycan tarixi. I cild. Dərslük. Bakı, "Çıraq nəşriyyəti", 2007, 720 s.
6. Şah İsmayıl Xətəi. Əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 384 s.

Резюме

Автор статьи в очередной раз даёт читателю возможность соприкоснуться с эпохой Шаха Исмаила Хатаи.

Ключевые слова: Шах Исмаил Хатаи, Сефевидское государство, Азербайджанская культура, миниатюра, литература.

Summary

The author of the article once again gives the reader an opportunity to get in touch with the epoch of Shah Ismail Hatai.

Key words: Shah Ismayil Khatai, The Safavid Empire, Azerbaijan culture, miniature, literature.